

ŁUKASZ ROGOWSKI
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ETYKA ZARZĄDZANIA WIZUALNOŚCIĄ: TWORZENIE I FUNKCJONOWANIE BAZ DANYCH WIZUALNYCH

Dostrzegalny jest obecnie coraz większy nacisk na zagadnienia etyczne dotyczące badań społecznych. Coraz częściej zezwolenia ze strony komisji etycznych są warunkiem wstępnym i koniecznym rozpoczęcia realizacji projektu. Sami badacze przestają traktować wymiar etyczny swoich badań wyłącznie jako niepotrzebny wymóg formalny. W głównej mierze wynika to ze wzrostu świadomości zwrotnego wpływu procesu badawczego na życie społeczne, co w szczególności dotyczy badań jakościowych. Zbierając dane, badacz wpływa bowiem na funkcjonowanie społeczności, którą bada. Odnoszenie się do zasad etyki gwarantuje przyjęcie odpowiedzialnej postawy wobec tak generowanego wpływu: zarówno ze strony pojedynczych członków zespołu, jak i instytucji, w imieniu których proces badawczy jest realizowany.

Zbyt często jednak kryteria etyczne odnoszone są tylko do zbierania i ewentualnie analizy danych. Tymczasem należy pamiętać, że odpowiedzialność etyczna badacza nie ustaje wraz z końcem procesu badawczego (Pauwels 2008, s. 249). Powinna się ona rozciągać na wszelkie działania dotyczące rozpowszechniania wyników oraz na przechowywanie, archiwizowanie i wtórne wykorzystywanie zebranych danych. Nabiera to coraz większego znaczenia wraz z rozwojem technologii różnicujących sposoby postępowania w tym zakresie.

Należy przy tym pamiętać, że błędem byłoby tworzenie zestandaryzowanych zasad etycznych wspólnych dla wszystkich rodzajów badań i danych. Podobny błąd popełniano już wcześniej, gdy punktem odniesienia dla etyki nauk społecznych były regulacje zaczerpnięte z medycyny: wprowadzano podobne standardy oceny etycznej, gdy tymczasem zakres zagrożeń dla ludzi w obu przypadkach był całkowicie różny (Hammersley 2009, s. 217). Dzisiaj nauki społeczne muszą rozróżnić etykę różnych podejść naukowych czy różnych sposobów prowadzenia badań. Jest to szczególnie istotne przy przejściu od „czystej nauki” (*pure science*) do metodologii wspomaganiej przez sztukę (*art-based methodologies*), co generuje nowe problemy etyczne (Manhas, Oberle 2015, s. 43).

Zamierzam tu przedstawić podstawowe zagadnienia etyczne, które dotyczą specyficznego rodzaju danych jakościowych, jakimi są dane wizualne. Opiszę podstawowe uwarunkowania społeczno-kulturowe etyki danych wizualnych, jak również klasyczne wymiary, do których regulacje i kryteria etyczne odnoszą się w tym przypadku. Podam przykłady wytycznych dotyczących budowania baz danych, a w podsumowaniu — sformułuję wskazówki, które pomogą uwzględniać sytuacyjność tworzenia rozwiązań etycznych w omawianym zakresie.

KULTUROWY STATUS ETYKI DANYCH WIZUALNYCH

Początki fotografii — również jej pierwsze wykorzystania w naukach społecznych, przede wszystkim w antropologii kulturowej — są związane z wiarą w jej potencjał reprezentacyjny, możliwość obiektywnego przedstawiania świata i zachodzących w nim wydarzeń. Nawet jeżeli pojawiały się pewne wątpliwości natury etycznej — związane na przykład z nieznaną jakością techniki fotograficznej wśród ludności pozaeuropejskiej czy z łączeniem fotografii z nurtem rasowo-antropologicznym — dość szybko były one neutralizowane przez argumenty mówiące o skuteczności i wiarygodności stosowanego medium. Dopiero po pewnym czasie w powszechnej ocenie statusu społecznego fotografii pojawiły się dość poważne wątpliwości natury etycznej. Dwie z nich są najistotniejsze.

Po pierwsze, nawiązując do myśli Waltera Benjamina, zwrócono uwagę, że posługiwanie się aparatem fotograficznym estetyzuje wszystko, co jest rejestrowane (por. Carrabine 2012, s. 478). Co za tym idzie, może się pojawić etyczny problem zmiany rzeczywistego znaczenia tego, co fotografia przedstawia, wartościowania wydarzeń pod kątem kryteriów estetycznych. Po drugie, w nawiązaniu do twórczości Susan Sontag, zauważono, że fotografowanie to jednocześnie zawłaszczanie (Sliwinski 2004).

Wykonywać zdjęcie to w jakimś sensie przejmować kontrolę nad tymi, którzy znajdują się na fotografii. Warto przy tym zwrócić uwagę, że dotyczy to nie tylko sytuacji i gestu fotografowania, ale również późniejszych czynności: wywoływania obrazu, prezentowania, kopiowania, przechowywania itd.

Można więc wskazać punkt wyjścia wszystkich rozważań nad etyką danych wizualnych: rejestrowanie i rozpowszechnianie wizerunku powinno być potraktowane jako forma władzy (Banks 2009, s. 149). A jeżeli tak, to konieczne jest wykształcenie odpowiednich kryteriów regulacji i oceny zakresu oraz sposób sprawowania tej władzy. Służyć temu mają zarówno kodeksy etyczne, jak i refleksyjność etyczna badaczy. Warto zaznaczyć, że elementem sprawowania owej władzy, a więc również czynnikiem, który należy uwzględnić przy tworzeniu regulacji etycznych, staje się współczesny rozwój technologii (por. Mok, Cornish, Tarr 2015). Przynosi on nowe szanse badawcze, ale jednocześnie generuje dylematy etyczne, szczególnie istotne właśnie dla etyki wizualnych baz danych. Zastosowanie nowych technologii skutkuje bowiem wytwarzaniem zdecydowanie większej ilości danych, niż jest to potrzebne do uzyskania rzetelnych i trafnych wyników. Pojawia się więc problem zagospodarowywania tych danych — zarówno w trakcie realizacji badań, jak i po ich zakończeniu.

Warto również zwrócić uwagę na pewne kulturowe niebezpieczeństwo, z którym boryka się etyka badań naukowych, co może być potraktowane jako wskaźnik globalnych nierówności w świecie nauki. Jeżeli bowiem większość znaczących instytucji naukowych zlokalizowana jest w świecie kulturowego Zachodu, to również wytwarzana przez nie etyka badawcza odpowiada tamtejszym regulacjom etycznym. Tymczasem w zglobalizowanym świecie dyskurs etyczny powinien uwzględniać wielość lokalnych kontekstów, wykraczając poza etykę Zachodu (Pauwels 2008, s. 254). Dlatego decyzje etyczne powinny być podejmowane z uwzględnieniem lokalnego rozumienia materiałów wizualnych i kultury wizualnej (zob. de Laet 2004, s. 135; Prosser, Clark, Wiles 2008, s. 21–23).

PODSTAWOWE WYMIARY ETYKI BADAŃ WIZUALNYCH

Najważniejsze kodeksy etyczne oraz opracowania naukowe poświęcone tematyce etyki badań¹ wymieniają bardzo wiele wymiarów tej etyki. W wielu miejscach są one uszczegółowione w taki sposób, że uwzględniają różne techniki badawcze, różne kategorie badanych czy różne sytuacje pro-

---

¹ Przywołuję je dalej, przy opisie konkretnych problemów.

wadzenia badań. Chciałbym jednak uogólnić te rozważania i wskazać trzy najważniejsze wymiary etyki badań i danych wizualnych: (a) świadomą zgodę, (b) anonimowość i poufność, (c) prezentowanie, rozpowszechnianie i archiwizowanie danych. Są one bowiem kluczowe dla dalszych rozważań dotyczących etyki baz danych wizualnych. Badacze korzystający z metod i technik wizualnych mogą oczywiście odnosić się do ogólnych kodeksów etycznych obowiązujących w naukach społecznych. W tym miejscu chciałbym jednak sięgnąć po regulacje, które zostały przyjęte w 2009 roku przez Międzynarodowe Towarzystwo Socjologii Wizualnej (International Visual Sociology Association, IVSA) — *IVSA Code of Research Ethics and Guidelines*, do którego przede wszystkim odwołują się osoby realizujące badania wizualne.

Świadoma zgoda

Świadoma zgoda (*informed consent*), inaczej świadome uczestnictwo, jest obecnie jednym z kluczowych pojęć, nie tylko jeżeli chodzi o realizację badań naukowych. Równie dobrze można je odnieść do świadomego uczestnictwa w życiu społecznym, a więc do kształtowania postaw i kompetencji obywatelskich. Z kolei w polu badawczym świadoma zgoda stanowi trzon wszelkiej działalności i refleksji etycznej. Claudia Mitchell (2011, s. 23) pisze wręcz o tworzeniu „kultury świadomej zgody” (*culture of informed consent*), zarówno wśród badanych, jak i instytucji badawczych. Oczywiście w badaniach wizualnych temat ten zajmuje niezwykle istotne miejsce.

Kodeks etyki IVSA stwierdza, że „świadoma zgoda to podstawowa zasada badań na populacjach ludzkich” (IVSA 2009, s. 255). Wskazuje dwie sytuacje, gdy pozyskanie takiej zgody jest w badaniach wizualnych konieczne: (a) gdy dane są zbierane od uczestników poprzez jakąkolwiek formę komunikacji, interakcji lub interwencji, (b) gdy badania są realizowane w prywatnym kontekście, gdzie badani mogą się tego nie spodziewać. W takich sytuacjach istnieje obowiązek uzgodnienia z badanymi (lub ich prawnymi reprezentantami) natury i zasad realizacji badań oraz obowiązków, które na badaczach spoczywają. Powinno to być wyrażone w języku, który jest zrozumiały dla badanych lub ich reprezentantów, powinna też zostać zapewniona możliwość zadawania pytań i wyrażania wątpliwości. Jest to warunkiem dobrowolnego uczestnictwa w procesie badawczym. Jednocześnie Kodeks wskazuje, że pozyskanie zgody nie jest konieczne, gdy badania są realizowane w miejscach publicznych lub polegają na wykorzystywaniu publicznie dostępnych informacji.

Literatura dotycząca etyki badań i danych wizualnych rozwija i uszczegóławia te zasady. Z organizacyjnego punktu widzenia pomocne jest to, że przedstawione zostają przykładowe formularze, które mogą być potraktowane jako punkt wyjścia do wyjaśniania zasad badań i pozyskiwania w ten sposób świadomej zgody. Mogą one dotyczyć między innymi takich kwestii: Jaki jest cel badań? Co się będzie działo w ich trakcie? Co złego może się w ich trakcie przytrafić? Jakie korzyści można z nich odnieść? Jak będzie chroniona prywatność? Jakie będą zasady rejestrowania przebiegu badań? Jakie są prawa uczestnika badań? (zob. Mitchell 2011, s. 17–21).

Jednocześnie przedstawione zostają dwie bardziej ogólne wskazówki. Pierwsza dotyczy wykorzystywania w badaniach wizerunku osób trzecich — przede wszystkim członków rodziny lub innych bliskich kręgów społecznych uczestników badań. Jest to cecha szczególna badań wizualnych, gdyż tak jak w przypadku danych werbalnych łatwo można w takich sytuacjach dokonać anonimizacji, tak jakakolwiek forma wymazywania z danych wizualnych wizerunku innych osób mogłaby skutkować całkowitym spadkiem przydatności badawczej zebranych materiałów. Mówi się w takich przypadkach o „zgodzie strony trzeciej” (*third party consent*). Przyjmuje się, że w części pozyskanie zgody może tutaj należeć do samych badanych, którzy kontaktują się z innymi osobami i informują ich o fakcie i celu wykorzystywania tych materiałów (Mok, Cornish, Tarr 2015, s. 315–316). W takim ujęciu badany przyjmuje rolę „mediatora etycznego” (*ethical mediator*) między zespołem badawczym a innymi osobami widocznymi na materiałach wizualnych (Prosser, Clark, Wiles 2008, s. 14).

Wynika z tego między innymi druga dodatkowa wskazówka dotycząca omawianego tematu. Przyjmuje się bowiem, że pozyskanie świadomej zgody nie powinno być postrzegane jako jeden moment podejmowania decyzji, ale raczej jako długofalowy proces, niekiedy trwający w ciągu całego projektu badawczego, a nawet po jego zakończeniu (Guta i in. 2014a, s. 8; Cox i in. 2014, s. 12–14; Guta i in. 2014b, s. 4–6). Trzeba bowiem pamiętać, że znaczenie procesu badawczego dla badanych może się zmieniać wraz z kolejnymi jego etapami, z nowymi doświadczeniami i emocjami uczestników, zależy również od sytuacji zewnętrznych wobec badań. Przy takim podejściu pozyskiwanie zgody odchodzi od rozumienia legalistycznego, a staje się elementem budowania relacji na linii badacz–badany. Jest to więc proces wielostopniowy, oparty na współpracy, uwzględniający również długoterminowe skutki działań badawczych. Oznacza to, że badani mają możliwość wycofania się z udziału w badaniach nawet po pierwotnym wyrażeniu zgody. Choć oczywiście konieczne jest wskazanie pewnych granic czasowych, gdyż ze względu na potencjalne usuwanie czę-

ści danych niemożliwe stałoby się jakiegokolwiek analizowanie zebranego materiału.

Anonimowość i poufność

Kodeks IVSA traktuje anonimowość i poufność jako elementy gwarantujące integralność procesu badawczego. Zobowiązuje badaczy do podejmowania wszelkich działań zapewniających anonimowość i poufność wszystkim uczestnikom badań — nie tylko badanym, ale również osobom trzecim. Dotyczy to także — co niezwykle istotne w przypadku wizualnych baz danych — długoterminowego wykorzystania pozyskanych danych, w tym umieszczania ich w publicznych archiwach. Jednocześnie przyjmuje się, że zakres anonimowości i poufności może być negocjowany, podobnie jak w przypadku świadomej zgody. W innym przypadku mogłaby zostać naruszona równowaga między tymi gwarancjami a innymi wytycznymi Kodeksu. Dlatego wskazane zostają pewne sytuacje/wyjątki, w których zapewnianie poufności i anonimowości byłoby zbyt ingerowaniem w przebieg i skuteczność procesu badawczego. Dotyczy to przede wszystkim działań badawczych podejmowanych w miejscach publicznych lub wykorzystywania obrazów publicznie dostępnych. Kodeks wskazuje również na podejścia badawcze, przede wszystkim badania partycypacyjne, w których zasady anonimowości zazwyczaj nie obowiązują, byłoby to bowiem sprzeczne z ogólnymi założeniami tychże podejść.

Literatura przedmiotu wskazuje wiele dodatkowych wymiarów i ostrzeżeń związanych z anonimowością oraz poufnością badań i danych wizualnych. Zaznacza się między innymi, że osiągnięcie pełnej anonimowości jest niemożliwe; że trudno określić, jakie dane są wrażliwe w poszczególnych przypadkach; że niekiedy konieczne jest rezygnowanie z tych zasad ze względu na zobowiązania wobec grantodawców; lub że należy przemyśleć zobowiązania w stosunku do osób publicznych (Vainio 2012, s. 686). Podkreśla się również, że poufność i anonimowość jest związana nie tylko z ludźmi — uczestnikami procesu badawczego. Wizerunek miejsca może odkrywać tożsamość osób z nim związanych, dlatego refleksja nad omawianymi wymiarami powinna obejmować także przestrzeń (Wiles i in. 2008, s. 31–32). Podobnie w przypadku ludzi — dotyczy to nie tylko twarzy, ale również innych części ciała lub ubioru (Prosser, Clark, Wiles 2008, s. 15–18).

Jednocześnie bardzo silna jest tendencja do podważania założeń anonimowości i poufności, które są oparte na przekonaniu o chęci ukrywania własnej tożsamości przez badanych i konieczności ścisłego oddzielania

sfery badań i tego, co do niej nie należy. Tymczasem bycie reprezentowanym na zdjęciu to również forma uzyskania głosu, co w szczególności jest ważne dla grup mniejszościowych (Hammond 2004, s. 137), a nacisk na anonimowość może być postrzegany jako redukcja społecznej widzialności. Coraz częściej pojawiają się więc opinie, że to badanym należy pozostawić decyzję o zakresie anonimizacji, udzielając oczywiście przy tym wszelkich niezbędnych informacji o potencjalnych skutkach różnych decyzji. Dyskusję tę w gruncie rzeczy można więc potraktować jako przeciwstawienie z jednej strony chęci ochrony badanych i ich prywatności (postawa paternalistyczna), a z drugiej — dążenia do ich upodmiotowania i oddania im głosu (nacisk na sprawstwo badanych) (Wiles i in. 2012).

Prezentowanie, rozpowszechnianie, archiwizowanie

Refleksja nad trzecim wymiarem etyki badań wizualnych jest rozwinięta w o wiele mniejszym stopniu. Kodeks wspomina wprawdzie o tym, że należy uwzględniać również okres po zakończeniu właściwych badań, ale nie rozwija tego tematu. Krótko odnosi się do publikacji wyników badań, podkreślając, aby pamiętać przy tym o zakresie udzielonej wcześniej świadomej zgody. Wskazuje również na dobre praktyki dzielenia się materiałami wizualnymi z uczestnikami badań po ich zakończeniu. Konieczne staje się więc wypełnienie tej luki, tak aby tworzone współcześnie bazy danych wizualnych nie pozostawały poza regulacjami etycznymi.

PERSPEKTYWA BAZ DANYCH WIZUALNYCH W ŚWIETLE PROGRAMU HORIZON 2020 OPEN RESEARCH DATA

Wydaje się, że jednym z głównych mankamentów baz danych społecznych w Polsce jest planowanie ich bez koordynacji z innymi pomysłodawcami podobnych projektów². Oczywiście coraz częściej podejmowane są próby współpracy i wypracowywania wspólnych standardów pracy, ale i tak część podejmowanych działań w jakiś sposób się powiela.

Inaczej jest w innych krajach i w międzynarodowych projektach badawczych. Przedstawię tu propozycję tworzenia baz danych wypracowaną w ramach projektów finansowanych przez Unię Europejską. Można ją potraktować jako przykład sposobu kompleksowego postępowania przy tworzeniu baz danych. Zastanowię się, w jakim stopniu opisywana propo-

---

² W tym zeszycie „Kultury i Społeczeństwa znajduje się wiele przykładów baz danych, sposobów ich tworzenia, wykorzystywania, aktualizowania.

zycja odpowiada wymaganiom danych wizualnych i dylematom etycznym z nimi związanym.

Regulacje Unii Europejskiej zakładają, że projekty finansowane ze środków publicznych powinny dostarczać publicznie dostępnych rezultatów. Oznacza to dostęp, po pierwsze, bezpłatny, po drugie — nieobarczony zaawansowanymi barierami wejścia — na przykład technologicznymi lub kompetencyjnymi. Na tej podstawie powstały założenia Open Research Data (ORD) w programie Horyzont 2020³. Do 2017 roku dla grantobiorców tego programu przyjęcie założeń było opcjonalne. Informacja o potencjalnym udziale w ORD musiała zostać uwzględniona w projekcie grantowym, nie wpływało to jednak na ewaluację propozycji. Obecnie udział w ORD jest obowiązkowy dla wszystkich projektów H2020.

W ramach ORD grantobiorca zobowiązany jest do stworzenia, a następnie wprowadzenia w życie dwóch planów. Pierwszy z nich to Dissemination Plan (DP), czyli plan rozpowszechniania wyników badań. Warto w tym miejscu wskazać na proponowane w projektach H2020 rozróżnienie na rozpowszechnianie (*dissemination*) i komunikowanie (*communication*) badań⁴. Rozpowszechnianie odnosi się wyłącznie do rezultatów projektu i skierowane jest w głównej mierze do specjalistycznych grup odbiorców: naukowców, polityków, doradców itd. Komunikowanie zaś dotyczy całości projektu, a więc poza rezultatami obejmuje również informacje dotyczące ich przygotowania i realizacji oraz opracowywania wyników. Związane jest to z założeniem, że projekt badawczy jako proces społeczny może być istotny i interesujący dla zewnętrznych odbiorców. Komunikacja zatem skierowana jest również do szerszych grup odbiorców, nie tylko specjalistów i ekspertów, ale do całego społeczeństwa. Zakłada to oczywiście zróżnicowanie języka i form komunikacji, aby informacje były zrozumiałe dla potencjalnych grup docelowych. Szczególnie istotne jest tu kierowanie komunikatów do jednostek i społeczności, które uczestniczą w projekcie jako badani. Dzięki temu społeczności te zostają upodmiotowione i pozostają zaangażowane w projekt nawet po jego zakończeniu.

---

³ „H2020 Programme Guidelines to the Rules on Open Access to Scientific Publications and Open Access to Research Data in Horizon 2020”, http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/oa_pilot/h2020-hi-oa-pilot-guide_en.pdf [29 sierpnia 2018].

⁴ „H2020 Programme Guidance Social media guide for EU funded R&I projects”, http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/other/grants_manual/amga/soc-med-guide_en.pdf [29 sierpnia 2018].

Drugi plan to Data Management Plan (DMP), czyli plan zarządzania danymi⁵. DMP powinien zawierać podstawowe informacje związane z tym, jakie dane będą zbierane, jakie będą sposoby ich przetwarzania, jaka metodologia zostanie przy tym zastosowana. Tak samo istotne jest określenie zasad archiwizowania i przetwarzania danych, z uwzględnieniem zagadnień stosowanych repozytoriów i rozwiązań technologicznych, metadanych zawartych w archiwizowanych materiałach, zasad zachowywania poufności w związku z przetwarzaniem danych. DMP jest dokumentem, który — wraz z pozyskiwaniem nowych danych i zmienianiem się warunków ich zbierania — może być uaktualniany w trakcie trwania projektu.

Data Management Plan powinien odnosić się do modelu FAIR Data i umożliwiać wprowadzanie go w życie w ramach danego projektu. Model ten zakłada, że sposób przechowywania danych będzie je wyposażał w cztery cechy⁶. Po pierwsze, odnajdywalność (*findable*), a więc wyposażenie danych i dodatkowych materiałów w wystarczająco bogate metadane oraz unikatowe identyfikatory. Po drugie, dostępność (*accessible*), a więc stosowanie w opisie danych i metadanych zestandaryzowanych protokołów, gwarantujących również zaufanie w przechowywaniu danych. Po trzecie, interoperacyjność (*interoperable*), czyli opis danych i metadanych w formalnym, podzielanym i szeroko aplikowanym języku. Po czwarte, wtórna wykorzystywalność (*reusable*), czyli przede wszystkim wyposażenie danych w informacje związane z uwarunkowaniami licencyjnymi.

Na podstawie Dissemination Plan oraz Data Management Plan w trakcie trwania projektu i po jego zakończeniu podejmowane są decyzje związane z zagospodarowywaniem zebranych materiałów i ich opracowań. Open Research Data nie wymaga, by wszystkie one pozostawały w otwartym dostępie. Wręcz przeciwnie — DP oraz DMP powinny uwzględniać sytuacje, w których materiały z badań należy „zamknąć” — bądź ze względu na prawa patentowe, bądź ze względu na prawne i etyczne regulacje dotyczące procesu badawczego i jego uczestników.

Jeżeli podjęta zostaje decyzja włączenia materiałów do otwartego dostępu, odbywa się to na dwóch równoległych ścieżkach. Pierwsza dotyczy publikacji naukowych powstałych na podstawie projektu. Przyjmuje się, że powinny one być włączane do otwartego dostępu (*Open Access*, OA),

---

⁵ „H2020 Programme Guidelines on FAIR Data Management in Horizon 2020”, http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/oa.pilot/h2020-hi-oa-d-ata-mgt_en.pdf [29 sierpnia 2018].

⁶ <https://www.force11.org/group/fairgroup/fairprinciples> [25 sierpnia 2018].

co oznacza możliwość korzystania z publikacji online bez ponoszenia dodatkowych kosztów finansowych⁷. Projekty w ramach H2020 wskazują na dwa rodzaje otwartego dostępu. Pierwszy z nich — złoty (*gold open access*) — oznacza, że tekst naukowy jest automatycznie publikowany w otwartym dostępie przez wydawcę. Drugi rodzaj — zielony (*green open access*) — oznacza, że to sam autor lub jego reprezentant publikują we własnym zakresie (np. na własnych stronach internetowych lub repozytoriach) artykuł lub ostateczną wersję manuskryptu.

Równoległe do tych działań ORD zakłada oczywiście publikowanie pozyskanych w ramach projektu danych w otwartych depozytoriach. Ich otwartość jest definiowana na czterech poziomach⁸. Po pierwsze, to otwarty dostęp (*access*), czyli, podobnie jak w przypadku publikacji, możliwość korzystania z danych bez opłat. Po drugie, to otwartość ponownego użycia (*reuse*), czyli możliwość wykorzystywania zebranych w ramach badań danych do kolejnych analiz, innych niż te, które zostały zaplanowane i zrealizowane przez zespół badawczy. Po trzecie, to otwartość zmiany przeznaczenia (*repurpose*), czyli przenoszenie wykorzystywania danych na inne pola, na przykład z nauki do gospodarki. Po czwarte, to otwarte redystrybuowanie (*redistribute*), czyli możliwość umieszczania danych na innych nośnikach i w innych depozytoriach.

Przedstawiona w skrócie propozycja Horizon 2020 Open Research Data jest bardzo rozbudowana i składa się z wielu komplementarnych części. Zawiera również pewne podstawowe założenia etyczne dotyczące tworzenia i funkcjonowania baz. Zakłada się, że dzięki nim możliwe stają się między innymi: polepszanie jakości badań, większa efektywność badań dzięki unikaniu ich duplikowania, przyspieszanie opartych na badaniach innowacji, włączanie w badania obywateli i społeczności dzięki zwiększonej transparentności procesu badawczego⁹. Jednocześnie ORD wskazuje na „potrzebę zachowania równowagi między otwartością a ochroną informacji naukowych, komercjalizacją a prawami własności intelektualnej, zagadnieniami prywatności i bezpieczeństwa”¹⁰.

Powstaje pytanie, w jakim stopniu przedstawione założenia mogą zostać wykorzystane do tworzenia otwartych baz danych wizualnych. Jeżeli bowiem wczytamy się w założenia ORD, to możemy dojść do wniosku, że są one stworzone bądź dla danych liczbowych (ilościowych), bądź dla

---

⁷ „H2020 Programme Guidelines to the Rules...”, s. 3.

⁸ <https://www.openaire.eu/ordp/> [29 sierpnia 2018].

⁹ „H2020 Programme Guidelines to the Rules...”, s. 5.

¹⁰ „H2020 Programme Guidelines on FAIR Data...”, s. 3.

danych jakościowych opartych na słowach. Dane liczbowe lub tekstowe mają charakter linearny, łatwiej dają się jednoznacznie określić i zamknąć w pewnych regułach. Dane wizualne natomiast takiego charakteru nie mają — co w świetle wielu uwarunkowań ORD stanowi duży problem. Nielinearność danych wizualnych wymaga też innych zasad opisu na poziomie metadanych, co wpływa na wytwarzanie i funkcjonowanie Data Management Plan. Ponadto dane wizualne często są generowane we współpracy z profesjonalnymi fotografami lub filmowcami. Może to skutkować dodatkowymi problemami licencyjnymi, a więc ingerować w zasady modelu FAIR. Jednocześnie warto podkreślić, że dane wizualne bardzo dobrze wpisują się w ukierunkowany na szersze kręgi odbiorców sposób ich rozpowszechniania. W warunkach współczesnej kultury wzrokocentrycznej takie dane (fotografie, filmy) stają się łatwiej dostępne i bardziej zrozumiałe dla przeciętnego odbiorcy.

Zastosowanie założeń ORD do danych wizualnych staje się jeszcze bardziej problematyczne, gdy zestawimy je z przedstawionymi tu wcześniej podstawowymi regulacjami etycznymi dotyczącymi wizualności w badaniach społecznych. Chodzi przede wszystkim o odmienne uwarunkowania anonimizacji danych wizualnych z jednej strony oraz danych liczbowych lub tekstowych z drugiej. Jeżeli uznamy, że „zamazywanie” ludzi, miejsc lub przedmiotów obecnych na danych wizualnych może zarówno czynić je bezużytecznymi, jak i odbierać widzialność społeczną poszczególnym podmiotom, to pojawiają się bardzo duże wątpliwości co do wyrażania świadomej zgody. Badacz społeczny bowiem nie jest w stanie przedstawić uczestnikom badań wszystkich potencjalnych przyszłych zastosowań danych. Podobne wątpliwości mogą się pojawić przy publikowaniu materiałów wizualnych w otwartym dostępie, gdyż nie sposób zagwarantować, w jaki sposób będą w przyszłości wykorzystywane swobodnie krążąc w internecie. Badacz więc albo decyduje się na wpasowanie w założenia ORD, czyniąc część materiałów wizualnych bezużytecznymi, albo postępuje zgodnie z etyką badawczą, a wtedy nie jest w stanie wypełnić wszystkich tych założeń.

ETYKA WIZUALNYCH BAZ DANYCH JAKO SYTUACYJNA ETYKA PROCESU BADAWCZEGO — PROPOZYCJA WŁASNA

Propozycja Horizon 2020 Open Research Data jest sensowna i przydatna, jednak tematyka otwartych baz danych wizualnych i problemów etycznych z nimi związanych wymaga innego podejścia. Warto przy tym nie tylko zastanowić się nad odmiennymi szczegółowymi rozwiązaniami

prawnymi, technologicznymi i etycznymi, ale poszukać przede wszystkim alternatywnego sposobu myślenia w ogólności.

Propozycja ORD wychodzi z założenia, że większość prac nad bazami danych następuje już po zebraniu materiałów empirycznych. Są one wówczas opracowywane przez badaczy i poddawane obróbce w taki sposób, by zapewnić łatwe i bezpieczne ich późniejsze wykorzystanie. Tymczasem w przypadku baz danych wizualnych niezbędny jest, moim zdaniem, odmienny sposób podejścia — polega on na tym, że zagadnienia etyczne uwzględnia się od samego początku planowania badań i zbierania danych. Jeżeli badacz już rozpoczynając pracę w terenie i podczas kontaktu z uczestnikami badań będzie refleksyjnie podchodził do tych zagadnień, to tworzenie baz danych wizualnych stanie się o wiele sprawniejsze, a etyczne zarządzanie danymi nie będzie następowało wtórnie, poprzez zagospodarowywanie pozyskiwanych materiałów i ich repozytoriów, ale okaże się procesem ciągłym, aktualizowanym od początku planowania badań. Innymi słowy, tworzenie baz danych powinno być włączane w proces zbierania danych.

Takie podejście zgodne jest ze współczesnymi tendencjami w zakresie etyki jakościowych badań społecznych. Jak pisze Ron Iphofen (2011, s. 445): „badania jakościowe wymagają bardziej subtelного, długotrwałego i humanistycznego przemyślenia dylematów etycznych”. Humanistyczne przemyślenie oznacza tu nakaz, by nie przyjmować jako jedyne go punktu odniesienia etycznych regulacji prawnych zawartych w kodeksach lub innych przepisach. Etyka powinna być elementem ciągłego namysłu badacza w sytuacji badawczej. Podejście etyczne do badań nie ma bowiem charakteru uniwersalnego i niezmiennego, lecz jest uzależnione od konkretnej sytuacji, w której podejmowane są działania badawcze. Dopiero dostęp do lokalnej, sytuacyjnej wiedzy może pozwolić na podjęcie odpowiednich decyzji etycznych. Komisje etyczne nie mają dostępu ani do tej wiedzy, ani do wpływających na etykę szczegółów metodologicznych działań badawczych (Hammersley 2009, s. 215–216).

W odniesieniu do etyki badań wizualnych, w tym również baz danych wizualnych, powinna być więc stosowana usytuowana etyka wizualna (*situated visual ethics*) (Prosser, Clark, Wiles 2008, s. 21; Prosser, Loxley 2008, s. 51–55). Można przyjąć, że decyzje etyczne podejmowane w myśl jej zasad mają charakter relacyjny i są wypadkową wielu elementów wzajemnie ze sobą powiązanych, w tym: przepisów prawnych obowiązujących na danym terenie, kodeksów etycznych przyjętych w danej dyscyplinie, założeń etycznych przedstawionych w projekcie badawczym, metodologii stosowanej w badaniach, psychospołecznych cech uczestni-

ków badań, relacji między nimi a badaczami, relacji w zespole badawczym, cech badanej społeczności, relacji między uczestnikami badań a lokalną społecznością, oczekiwań instytucji finansujących lub nadzorujących badania.

Takie podejście z jednej strony przypisuje podmiotowość samym badanym. Zostają oni w pełni włączeni do negocjowania zasad procesu badawczego. Jest to już raczej praca z uczestnikami niż „nad” uczestnikami („working *with* rather than *on* participants”; zob. Sinha, Back 2014, s. 475). Z drugiej strony, badaczowi także zostaje dany większy zakres manewru podczas podejmowania decyzji, a co za tym idzie — również większa odpowiedzialność. Powstaje w ten sposób refleksyjny model etyki badawczej (Jennings 2010), który uwzględnia wszystkie działania podejmowane na etapach zbierania, analizy i rozpowszechniania danych.

Na podstawie tych założeń chciałbym przedstawić kilka autorskich propozycji dotyczących etyki tworzenia baz danych wizualnych. Są one oparte zarówno na wskazówkach literaturowych, jak i na doświadczeniach własnych z uczestnictwa w kilku projektach badawczych wykorzystujących wizualne techniki badawcze generujących dane wizualne (z ostatnich kilku lat). Nie mają one charakteru wyczerpującego. Nie są też propozycjami normatywnymi wskazującymi na konkretne zalecenia i zasady postępowania. Wyznaczają raczej istotne z punktu widzenia etyki baz danych wizualnych obszary refleksji etycznej, które należy uwzględnić w konkretnej sytuacji badawczej, kierując się zasadami sytuacyjnej etyki wizualnej. Moim zdaniem w procesie badawczym należałoby uwzględnić:

- Stworzenie informacji badawczej zawierającej listę najistotniejszych pytań i odpowiedzi charakteryzujących projekt badawczy, dotyczących wzajemnych zobowiązań jego stron i potencjalnych skutków działań badawczych, z uwzględnieniem zasad rozpowszechniania wyników. Informacja taka może zostać potraktowana jako wstęp do procesu negocjowania świadomej zgody, w tym w zakresie dalszego zagospodarowywania danych wizualnych.

- Wspólne określenie przez badaczy i badanych relacji pomiędzy prywatnym a publicznym. Takie działanie, dotyczące zarówno przestrzeni, jak i podejmowanych zachowań, pozwoli wyczulić badaczy na pewne elementy, które warto wyłączyć z kolejnych etapów badań i z procesów archiwizacyjnych.

- Wspólne określenie przez badaczy i badanych potrzeb i oczekiwań uczestników badań w zakresie ich społecznej widzialności, co umożliwi również wspólne przemyślenie przyszłych procesów rozpowszechniania danych i zakresu ich anonimizacji.

- Stworzenie w zespole badawczym wielopoziomowego schematu określającego, które z materiałów wizualnych mogą być dostępne i prezentowane publicznie, a które powinny być wykorzystywane tylko przez członków zespołu do celów analitycznych.

- Prezentowanie w badanej społeczności materiałów wizualnych przed powszechnym rozpowszechnianiem. Z jednej strony można to potraktować jako upodmiotowienie tej społeczności, z drugiej jako formę konsultacji, podczas których można uzyskać dodatkowe informacje zwrotne na temat uzyskanych materiałów i wprowadzić ewentualne modyfikacje przed ich publicznym udostępnieniem.

- Selekcjonowanie materiałów do ich późniejszego wykorzystywania. Należy określić, które z materiałów wizualnych mogą być wykorzystywane na dalszych etapach badań i w jaki sposób (np. ilustracja tez, stymulacja wywiadów, wykorzystywanie w bazach danych itd.).

- Wyrzeczenie się chęci „tabloidyzowania”. Ostrożne traktowanie (być może w ogóle niewykorzystywanie w dalszych etapach lub niezamieszczanie w bazach danych) materiałów, które pokazują skrajności w życiu badanych lub ich społeczności (np. skrajna brzydota, skrajne ubóstwo itd.).

- Uwaga wobec przeestetyzowania. Odchodzenie od traktowania jakości technicznej zdjęcia jako kryterium oceny jego przydatności naukowej. Zapewnienie odpowiedniego komentarza przy włączaniu materiałów wizualnych w kontekst pozanaukowy (np. artystyczny). Chodzi o to, aby inne kryteria ewaluacji nie zmieniły pierwotnego znaczenia materiałów.

- Uwaga wobec wielości możliwych kryteriów ewaluacji. Przy współpracy z pozanaukowymi podmiotami podkreślanie znaczenia naukowej ewaluacji przydatności materiałów, także pod kątem ich dalszego prezentowania i rozpowszechniania.

PODSUMOWANIE

Zestawione tu zostały trzy spojrzenia na etykę badań wizualnych, ze szczególnym uwzględnieniem problemów etycznych towarzyszących tworzeniu i funkcjonowaniu baz danych wizualnych. Pierwsze odwołuje się do podstawowych założeń zawartych w regulacjach etycznych oraz literaturze przedmiotu. Drugie jest związane z projektem Horyzont 2020 Open Research Data i wynikającymi z niego zasadami tworzenia baz danych. Trzecia perspektywa to autorskie propozycje dotyczące dbania o etykę badań i baz danych wizualnych, oparte na założeniach usytuowanej etyki

wizualnej. Ta wielość perspektyw pokazuje, jak złożone jest omawiane zagadnienie.

Jestem przekonany, że w najbliższej przyszłości nastąpi zmiana akcentów w dyskusji dotyczącej etyki badawczej. Istotniejsze od pytania o to, co zawierają dane wizualne, jest bowiem pytanie o to, w jaki sposób będą one później krążyły w nowych kontekstach, często pozabadawczych. Jak twierdzi Helen Nissenbaum (2010), we współczesnym świecie dla zachowywania prywatności istotniejsze jest nie samo blokowanie dostępu, ale odpowiednie regulowanie przepływu informacji. Rozwój nowych mediów sprawił, że nigdy nie będzie możliwe zagwarantowanie pełnej kontroli nad danymi wizualnymi po umieszczeniu ich w otwartych bazach danych i dlatego już sam proces badawczy i wspólne negocjowanie z badanymi dalszego wykorzystywania danych powinny stanowić podstawę rozwiązań etycznych.

Etyka wizualnych baz danych to w gruncie rzeczy etyka zarządzania społeczną widzialnością uczestników procesu badawczego.

BIBLIOGRAFIA

- Banks Markus, 2009, *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*, tłum. Paweł Tomanek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Carrabine Eamonn, 2012, *Just Images: Aesthetics, Ethics and Visual Criminology*, „The British Journal of Criminology”, t. 52(3), s. 463–489.
- Cox Susa, Drew Sarah, Guillemain Marilys, Howell Catherine, Warr Deborah, Waycott Jenny, 2014, *Guidelines for Ethical Visual Research Methods*, The University of Melbourne, Melbourne.
- de Laat Sonia, 2004, *Picture Perfect (?): Ethical Considerations in Visual Representation*, „Nexus: The Canadian Student Journal of Anthropology”, t. 17, s. 122–149.
- Guta Adrian, Flicker Sarah, Travers Robb, Klein Kate, Gahagan Jacqueline, McClelland Alex, St. John Alex, Symington Alison, Ibanez-Carrasco Francisco, 2014a, *HIV CBR Ethics Fact Sheet #5: Informed consent. Improving the Accessibility of Research Ethics Boards for HIV Community-Based Research in Canada*, Toronto, ON (<http://www.hivethicscbr.com/#documents> [23.08.2018]).
- Guta Adrian, Flicker Sarah, Travers Robb, Greene Saara, Munro Lauren, Strike Carol, Switzer Sarah, 2014b, *HIV CBR Ethics Fact Sheet #4: Ethical issues in Visual Image-based Research. Improving the Accessibility of Research Ethics Boards for HIV Community-Based Research in Canada*, Toronto, ON (<http://www.hivethicscbr.com/#documents> [23.08.2018]).
- Hammersley Martyn, 2009, *Against the Ethicists: On the Evils of Ethical Regulation*, „International Journal of Social Research Methodology”, t. 12(3), s. 211–225.
- Hammond Joyce D., 2004, *Photography and Ambivalence*, „Visual Studies”, t. 19(2), s. 135–144.
- Iphofen Ron, 2011, *Ethical Decision Making in Qualitative Research*, „Qualitative Research”, t. 11(4), s. 443–446.

- Jennings Sean LM, 2010, *Two Models of Social Science Research Ethics Review*, „Research Ethics Review”, t. 6(3), s. 86–90.
- Manhas Kiran Pohar, Oberle Kathleen, 2015, *The Ethics of Metaphor as a Research Tool*, „Research Ethics”, t. 11(1), s. 42–51.
- Mitchell Claudia, 2011, *Doing Visual Research*, Sage, London.
- Mok Tze Ming, Cornish Flora, Tarr Jen, 2015, *Too Much Information: Visual Research Ethics in the Age of Wearable Cameras*, „Integrative Psychological and Behavioral Science”, t. 49(2), s. 309–322.
- Nissenbaum Helen, 2010, *Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*, Stanford University Press, Stanford.
- IVSA, 2009, Papademas Diana and The International Visual Sociology Association, *Code of Research Ethics and Guidelines*, „Visual Studies”, t. 24(3), s. 250–257.
- Pauwels Luc, 2008, *Taking and Using: Ethical Issues of Photographs for Research Purposes*, „Visual Communication Quarterly”, t. 15(4), s. 243–257.
- Prosser Jon, Clark Andrew, Wiles Rose, 2008, *Visual Research Ethics at the Crossroads*, NCRM Working Paper. Realities, Morgan Centre, Manchester, UK.
- Prosser Jon, Loxley Andrew, 2008, *Introducing Visual Methods*, NCRM Review Papers (<http://eprints.ncrm.ac.uk/420/1/MethodsReviewPaperNCRM-010.pdf> [30.09.2018]).
- Sliwinski Sharon, 2004, *A Painful Labour: Responsibility and Photography*, „Visual Studies”, t. 19(2), s. 150–161.
- Sihna Shamser, Back Les, 2014, *Making Methods Sociable: Dialogue, Ethics and Authorship in Qualitative Research*, „Qualitative Research”, t. 14(4), s. 473–487.
- Vainio Annukka, 2012, *Beyond Research Ethics: Anonymity as “Ontology”, “Analysis” and “Independence”*, „Qualitative Research”, t. 13(6), s. 685–698.
- Wiles Rose, Coffey Amanda, Robinson Judy, Heath Sue, 2012, *Anonymisation and Visual Images: Issues of Respect, “Voice” and Protection*, „International Journal of Social Research Methodology”, t. 15(1), s. 41–53.
- Wiles Rose, Prosser Jon, Bagnoli Anna, Clark Andrew, Davies Katherine, Holland Sally, Renold Emma, 2008, *Visual Ethics: Ethical Issues in Visual Research*, NCRM Working Paper (<http://eprints.ncrm.ac.uk/421/> [23.08.2018]).

*

H2020 Programme Guidelines on FAIR Data Management in Horizon 2020, http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/oa_pilot/h2020-hi-oa-data-mgt_en.pdf.

H2020 Programme Guidance Social media guide for EU funded R&I projects, http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/other/grants_manual/amga/soc-med-guide_en.pdf.

H2020 Programme Guidelines to the Rules on Open Access to Scientific Publications and Open Access to Research Data in Horizon 2020, http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/oa_pilot/h2020-hi-oa-pilot=guide_en.pdf.

Personal data and the Open Research Data Pilot, <https://www.openaire.eu/ordp/> [29.09.2018].
The FAIR Data Principles, <https://www.force11.org/group/fairgroup/fairprinciples>.

THE ETHICS OF MANAGING VISUAL MATERIALS:
THE CREATION AND FUNCTIONING OF VISUAL DATABASES

Łukasz Rogowski
(Adam Mickiewicz University, Poznań)

Abstract

The aim of this paper is to present the basic ethical dilemmas in the creation and functioning of visual databases in the social sciences. The author starts from the assumption that social research is a form of power and therefore requires regulation in regard to its methods and the management of the collected empirical material. Three main dimensions of the ethics of visual research are presented: informed consent; anonymity and confidentiality; and presentation, dissemination and anonymization. The author discusses these dimensions in regard to proposals for the creation of open databases under the Horizon 2020 Open Research Data project and then presents his own proposals concerning matters of importance in creating visual databases.

Key words / słowa kluczowe

research ethics / etyka badawcza, qualitative research / badania jakościowe, visual research / badania wizualne, visual data / dane wizualne, visual databases / bazy danych wizualnych, situated visual ethics / usytuowana etyka wizualna